

Arheoloogilise uurimistöö ajalugu (kuni 1980. aastate lõpuni)

Valter Lang

Sissejuhatus

Eesti arheoloogia arengut on siiani periodiseeritud peamiselt selliselt, et 18. sajandi lõpust (või isegi juba 17. sajandist), mil tärkas huvi muinsuste vastu, kuni Esimese maailmasõjani oli nn baltisaksa või aadellik või ka amatöörarheoloogia etapp, millele järgnes alates arheoloogia õppetooli asutamisest Tartu Ülikoolis 1920. a professionaalne või teaduslik etapp. Viimast on nüanssides jagatud mitmeti, kuid üldiselt on esimese vabariigi aeg eraldatud esimeseks etapiks (“kodanliku Eesti periood”) ning nõukogude aeg teiseks (Jaanits *et al.* 1982, 9 jj; Selirand 1995a). Selline jaotus on kahtlemata formaalne, kuna ei lähtu arheoloogia (*resp.* arheoloogia teooria) seesmisest arengust, vaid välistest teguritest – kas tegijateks olid asjaarmastajad või eriharidusega spetsialistid, kas tegu oli iseseisva riigi või nõukogude “vabariigiga”.

Institutsionaliseerumine ja professionaliseerumine kujutab endast kahtlemata olulist rajajoont iga teadusharu formaalses arengus: kujuneb ringkond spetsialiste-professionaale, luuakse spetsiaalsed asutused jne. Lähtudes aga teadmiste sisulisest arengust, tundub, et piiri sättimine vastavalt sellele, kas uurijateks olid eriharidusega ja täistööajaga töötavad spetsialistid-arheoloogid või mitte, ei ole õige – seda eriti arheoloogia algusaegadest kõneldes, kui piir asjaarmastuse ja elukutse vahel oli suhteliselt ebamäärane. Tartu Ülikooli professorid Constantin Grewingk ja Richard Hausmann ei olnud ettevalmistuselt arheoloogid (kust nad pididki sellist ülikooliharidust 1850.–1860. aastatel saama?), küll aga teiste alade teadlased ning jätsid väga olulise jälje eesti arheoloogia sünnilukku. Nende teosed 19. sajandi teisest poolest või 20. sajandi algusest olid kahtlemata teaduslikud, kirjutatud vastavuses tolle aja teadustöödele esitatud nõuetega, mistõttu need mehed erinesid tunduvalt oma kaasaja tõelistest amatööridest (nt Carl Georg von Sievers). Hoopis teistsuguse, kuid samuti väga olulise jälje meie arheoloogiasse jättis Abja kooliõpetaja Jaan Jung.

Eestis pole kunagi sündinud mitte ühtegi niivõrd suurt ja originaalset ideed, mis oleks mõjutanud arheoloogia teooria arengut laiema mastaabiga. See iseenesest pole probleem, sest taolisi rahvaid on palju teisi. Ent see asjaolu muudab ülevaate arheoloogia teooria arengust Eestis sisuliselt ülevaateks selle kohta, kas, kuidas ja millise ajanihkega võeti omaks mujal sündinud ideid, suundumusi, koolkondi. Seesugune ülevaade ei pruugi pakkuda laiemat huvi, kuid asja muudab põnevamaks teatud sügavama allhoovuse olemasolu, mis nii teooria arengut kui ka praktilist tegevust (sh väljakaevamisi) ning eriti arheoloogilise materjali tõlgendusi on siin suunanud. Selleks allhoovuseks on *poliitilise, sotsiaalse ja kultuurilise võimu küsimus* – kellele see võim on kuulunud, see on otsustanud ka teooria ning tõlgenduste üldise sisu ja suuna üle. Sisuliselt on tegu võimuga ideoloogia üle kaasaegses ühiskonnas, mis määrab – vähemalt teatud osas – ära teadmiste sisu ja laadi mineviku kohta. Välistelt ja formaalselt võimaldab see küll periodiseerida arheoloogia uurimisajalugu vastavalt (riikluse ja rahvuse) poliitilistele arengutele, kuid nagu allpool näeme, on arheoloogia sisuline areng kulgenud mõnevõrra teisiti: vahel poliitilisi ümberkorraldusi ennetades, vahel neile pikalt järgi

lohisedes. Nii oli materialistlik ühiskonnakäsitus meie muinasteaduses levinud ammu enne marksismi ametlikku ja sunniviisilist juurutamist 1940. aastatel. Teiselt poolt, Eesti riigi häving 1940 ei tähendanud eestluse ideoloogia, kultuuri ja minevikukontseptsioonide täielikku kokkuvarisemist samal aastal, vaid nende nähtuste küllaltki pikka edasi kestmist ja aeglast deformeerumist. Siinkohal võib kasutada meie kirjandusteaduses kasutusele tulnud mõistet “järel-eesti” (Kalda 2001), mis on täiel määral rakendatav ka kõigis teistes rahvusteadustes. Samal moel võib kõnelda järel-nõukogude ajast 1990. aastatel.

Käesoleva artikli eesmärgiks on iseloomustada arheoloogia arengut Eestis kuni 1980. aastate lõpuni, s.o kuni murranguliste sündmusteni Eesti ühiskonnas, mis tõid kaasa nõukogude võimu lõppemise. Põhirõhk on sealjuures asetatud teoreetiliste lähenemisviiside arengule, millel on olnud oluline mõju üldkäsituse muutumisele Eesti kaugema mineviku kohta. Seda tehes on kahtlemata tarvis silmas pidada nii arheoloogiavälisest tausta ühiskonnas ja poliitilises elus kui ka arheoloogia institutsionaalset arengut läbi kõigi nende aastakümnete. Eesti arheoloogia historiograafias on seni põhjalikumalt käsitletud vaid kolme aastakümnet, s.o ajavahemikku 1920–1950 (Jaanits, L. 1991; 1995); teised kümnendid alles ootavad detailsemat läbitöötamist. Käesolev ülevaade saab viimaste osas anda vaid üldise sissejuhatuse, markeerides üksnes kõige peamist.

Enne professionaalset arheoloogiat

Erakogudest õpetatud seltside ja avalike muuseumideni (kuni 1865)

Kuigi kõige varasemad andmed huvi tärkamisest muinasaja ja muinsuste vastu kuuluvad Eestis 17. sajandisse, on need siiski väga juhuslikud (Selirand 1995a) ja ei paku siinse ülevaate kontekstis erilist huvi.

Esimesed muinasleidude erakogud tänase Eesti ja Läti alal¹ rajati ajaloo- ja muinsusharrastajate poolt 18. sajandi lõpul – 19. sajandi algul. Üheks selliseks kollektsionäärriks oli August Wilhelm Hupel (1737–1819), keda tuntakse hästi tema publitseerimistegevuse tõttu, kuivõrd ta toimetas kahte mahukat sarja: “Topographische Nachrichten” (3 köidet, 1774–1782) ja “Nordische (ja Neue Nordische) Miscellaneen” (46 köidet, 1781–1798). Lisaks artiklitele looduse ja majandusajaloo kohta avaldati nendes sarjades teavet ka arheoloogiast. On teada, et Hupel omas ka väikest arheoloogiliste esemete erakogu juba hiljemalt 1780. a paiku. Johann Christoph Brotze (1742–1823) oli, nagu Hupelgi, sündinud Saksamaal, kuid hiljem asus ta ümber Riiga ja töötas seal kooliõpetajana. Ta uuris Eestis ja Lätis olevaid muistiseid ning koostas 10-köitelise käsikirja u 2000 joonisega pealkirja all “Sammlung verschidener liefländischer Monumente, Prospekte, Münzen, Wappen etc. Liv- und Kurlands”. Kolmas tuntuim muinsusharrastaja nondel aegadel oli Võnnu kirikuõpetaja Eduard Philipp Körber (1770–1850). Lisaks kunsti, ajaloo ja arheoloogia uurimisele omas tema nagu Hupelgi muinasleidude kogu. Mõlemad kollektsioonid ühendati hiljem Õpetatud Eesti Seltsi koguga (vt ka Tvauri, käesolev kogumik, b).

19. sajandi algupoolel, eriti alates 1830. aastatest, hakati rajama ajaloo ja arheoloogiaga tegelevaid teaduslikke e õpetatud seltsi, nt Venemaa Läänemereprovintside Ajaloo ja Muinasteaduse Selts Riias (*Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands in Riga*) 1834. a, Õpetatud Eesti Selts (*Gelehrte Estnische Gesellschaft*) Tartus 1838. a, Eestimaa Kirjanduse Ühing (*Estnische Literarische Gesellschaft*) Tallinnas 1842. a. Õpetatud Eesti Seltsi tegevuse ühe eesmärgina sõnastati vajadus tundma õppida eesti rahva esiajalugu ja tänapäeva, tema keelt ja kirjandust, samuti

¹ Vene impeeriumi nn Läänemereprovintsid (*Ostseeprovinzen*) koosnesid Eestimaast (*Estland*), Liivimaaast (*Livland*) ja Kuramaast (*Kurland*), kusjuures Liivimaa hõlmas praegust Lõuna-Eestit ja Põhja-Lätit. Liivimaa eesti- ja läti keelseid piirkondi käsitleti tavaliselt koos, eriti ametlike võimude, aga samuti õpetatud seltside poolt.

tema asustatud maad (Hasselblatt 1921, 137). Samal ajal hakati nende seltside liikmete poolt läbi viima arheoloogilisi kaevamisi eesmärgiga koguda muinasleide muuseumidele, mis seltside juurde moodustati. Kaevamiste tulemusi avaldati tihti õpetatud seltside väljaannetes.

Tuleb rõhutada, et arheoloogia tekkis Eestis etniliselt võõra ülemklassi antikvaarse harrastusena. Sotsiaalne ülemklass Eestis ja Lätis koosnes tollal sakslastest ning seetõttu olid ka selle antikvaarse huvi algatajad peamiselt kas baltisaksa või riigisaksa päritoluga kirikuõpetajad, haritlased või ärksama mõtteviisiga mõisnikud. Tol ajal ei käsitletud muinasesemeid veel otseselt ajalooallikana, vaid eeskätt nende kogujate romantilise huvi objektina. Seetõttu ei saa veel rääkida ka arheoloogiast kui teaduslikust distsipliinist. Olgu iseloomuliku näitena tollase lähenemisviisi kohta meenutatud kirikuõpetaja Körberi kuulsat ütlust, et eestlaste esivanemad erinesid loomadest vaid selle poolest, et ei kõndinud neljal jalal. Priit Ligi (1993a) väite kohaselt määras selline suhtumine juba ette ära Eesti arheoloogia sisu pikkadeks aastakümneteks või isegi mitmeks sajandiks: ühelt poolt iseloomustas seda püüd näidata meie esivanemaid primitiividena, teiselt poolt üritati sellele kõigest hingest vastu vaielda...

Arheoloogiateaduse väljakujunemine: baltisaksa koolkond

19. sajandi teisel poolel jätkus arheoloogia areng Eestis varem asustatud õpetatud seltside toel. Vene impeeriumis oli kogu arheoloogiline (väli)uurimistöö ametlikult allutatud Imperaatorlikule Arheoloogiakomisjonile Peterburis, kuid Läänemereprovintsid nautisid küllaltki suurt autonoomiat ka selles valdkonnas, eriti era-, st mõisamaadel. Iseloomulikuks tunnuseks kujunes, et Eesti ja Läti alal puudus keskne institutsioon arheoloogilise tegevuse juhtimiseks. Selle asemel arenesid kohtadel välja küll väikesed, kuid suhteliselt hästi korraldatud õpetatud seltsid², kuigi Õpetatud Eesti Seltsi Tartus suhtuti kui kesksesse ja kõige tähtsamasse institutsiooni (Hausmann 1896, V).

Oluliseks uueks tegijaks arheoloogiapõllul kujunes Tartu Ülikool, mis taasavati 1802. a. Baltimaade arheoloogiat seal esialgu akadeemilise distsipliinina ei õpetatud.³ Arheoloogiat mõisteti tollal eeskätt klassikalise arheoloogiana ning seda õpetati enamasti koos kreeka ja ladina keelega. Klassikalise kunsti kogu oli Tartu Ülikoolis moodustatud juba 1803. a ning hiljem arendati selle põhjal välja ka Klassikalise Arheoloogia Muuseum (Jaenits, L. 1995). Siiski juba 1843. a asutati ülikooli juures Isamaaliste Muististe Keskmuseum, millega 1860. a liideti ka Õpetatud Eesti Seltsi kogud. Eesti – nagu ka Läti – arheoloogia edasise arengu seisukohalt kujunes aga oluliseks mõne professori nn lemmikharrastus.

Esimene sellistest professoritest oli Friedrich Karl Hermann Kruse (1790–1866, ajaloo professor 1828–1853). Aastail 1838 ja 1839 viis ta Eesti ja Läti aladel läbi kaks uurimisreisi ning esitas oma uurimise tulemused kahes Baltikumi esiajalugu käsitlevas ülevaates (Kruse 1842; 1846). Nii tema uurimismeetodid kui ka tõlgendused jäid aga isegi tolle aja kohta üsna algeliseks.⁴

Esimeseks arheoloogilise materjali põhjal kirjutatud tõsiteaduslikuks tööks võib pidada Constantin Caspar Andreas Grewingki (1819–1887) 1865. a ilmunud raamatut “Das Steinalter der Ostseeprovinzen”. 1880. aastatel avaldas ta kaks uurimust Kunda Lammasmäe kivijaaja leiukohast (Grewingk 1882; 1884b) ning samuti püüdis ta, tuginedes muuhulgas Baltimaade esimesele muististe levikukaardile (Grewingk 1884a), kokku võtta kogu muinasaja arengu (Grewingk 1874; 1877a). Ta oli hariduse saanud Tartu, Jena ja Peterburi ülikoolides ning

² Lisaks Tallinnale ja Tartule (vt eespool) võib märkida järgmisi keskusi: Viljandi (*Felliner Litterarische Gesellschaft*, rajatud T. Schiemanni poolt 1881), Saaremaa (*Verein zur Kunde Ösels*, rajatud Kuressaares (Arensburg) 1865), Pärnu (*Alturtumforschende Gesellschaft zu Pernau*, 1896), Paide (*Gesellschaft zur Erhaltung Jerwscher Alturtümer*, 1904) ja Narva (*Alturtumforschende Gesellschaft*, 1864). (Vt ka Tvauri, käesolev kogumik, b.)

³ Esimesed loengukursused Tartu Ülikoolis, kus Baltikumi arheoloogiat teatud määral käsitleti, peeti C. Grewingki poolt alles 1870. aastatel (Rõõmusoks & Viiding 1986, 251).

⁴ Muuhulgas leidis Kruse järgi Eestis hulk vanade kreeklaste ja roomlaste kalmeid, kusjuures enamikku muinasleide vaadeldi skandinaavia- (germaani- ja gooti-) pärasena; eestlaste päritolu seostati keltide ja sküütidega.

tundis mineraloogiaprofessorina huvi eeskätt vanima perioodi, kiviaja vastu. Tema uurimus Kundast (Grewingk 1882; vt ka Kriiska, käesolev kogumik) on tolle aja kohta eeskujulik näide interdistsiplinaarsest käsitlusviisist, kus kõigepealt selgitatakse piirkonna geoloogiline kujunemine (selle tulemusena selgus, et tegu on kinni kasvanud järvega, mille setetes, merglisse, oli sattunud endisaegsete asukate jahiriistu ning loomade-kalade-lindude luid), seejärel analüüsitakse arheoloogilisi ja osteoloogilisi leide ning lõpuks esitatakse järeldused vastava inimasustuse, selle kultuuritaseme ning “rahvuse” (*Nationalität*) kohta. Kuna Grewingkil puudusid võimalused vähegi täpsemaks dateerimiseks (õigemini, dateerimise alus – mergli ladestumise kiirus – osutus hiljem ekslikuks), siis ei maksa pahaks panna ka suurt ebatäpsust tulemuses. Grewingki järgi kestis kiviaeg siinmail meie ajaarvamise esimeste sajanditeni, kusjuures selle lõppjärgus tunti juba ka pronksesemeid. Selline dateering tulenes küll dateerimismeetodi ebatäiusest, oli aga teiselt poolt heas kooskõlas tollal üldlevinud arvamusega kohalike elanike primitiivsusest, elamisest kiviaja tasemel veel pikka aega pärast seda, kui arenenud germaani hõimud olid kasutusele võtnud metallid. Siinse kiviaja kultuuri kandjateks pidaski Grewingk primitiivsel arengutasemel olevaid ugri ja leedu-slaavi hõime. Seevastu rikkaliku inventariga tarandkalmeid olevat ehitanud siia rooma rauaaja (1.–4. saj pKr) algul sissetunginud, hoopis kõrgemal arengutasemel olnud gootid, üks germaani hõime.⁵ Hilisemate eestlaste esivanemad olevat aga Läänemere kallastele saabunud alles I at teisel poolel.

Selle nn gooti teooria puhul on tarvis silmas pidada kahte asjaolu. Esiteks, tol ajal oli see (vähemalt väliselt, formaalselt lähenedes) täiesti teaduslik järeldus, mis tugines kirjalike allikate teadetele gootide asuala ulatumisest Läänemere lõuna- ja kagurannikuni ning meie rooma rauaage arheoloogilise materjali suurele sarnasusele Visla alamjooksu materjalidega. Ka seisukoht, et Aasia ja suure osa Euroopa esimesed põlisasukad olid mingid “turaani” või “ugri” hõimud, oli tollal üsna üldiselt tunnustatud. Teiselt poolt sobis see järeldus ülihästi baltisaksa ajalookirjutuse üldise, nn apologetilise suunaga, kus germaanlasi püüti erapoolikult ja eelarvamuslikult näidata põliste kultuurikandjatena Baltikumis. Just see viimane oli põhjuseks, miks nt baltisaksa päritoluga amatöörarheoloogid Adolf Friedenthal (1874–1941) ja Artur Leopold Spreckelsen (1863–1939) hoidsid gooti teooriast kinni veel ka 1920.–1930. aastatel, kui juba ammu oli näidatud selle mittevastavust teaduslikele faktidele.

Gooti teooria kummutamisel etendasid olulist osa kaks uurijat (vt Tvauri 2003a). Üks neist oli Leipzigi ja Bonni ülikoolis õppinud Georg Loeschke (1852–1915), kes 1879. a kutsuti Tartusse klassikalise arheoloogia ja keeleteaduse professoriks. Loeschke jäi Eestisse kümneks aastaks ning naasis siis Bonni. Lisaks klassikalisele arheoloogiale tegeles ta siin mõningal määral ka Baltimaade arheoloogiaga. Kaevates siinseid tarandkalmeid, jõudis ta veendumusele, et need polnud laevakujulised matmispaigad, nagu Grewingk uskus, vaid hoopis teistsugused kalmed. Samale järeldusele jõudis ka vene kirjanduse ja slaavi keeleteaduse professor Pavel A. Viskovatov (1842–1905). Ka tema kaevas mitmeid tarandkalmeid, mille tulemusena jõudis seisukohale, et tegu on kohalike elanike, st eestlaste esivanemate matmispaikadega.

Oluliseks baltisaksa uurijaks oli ajaloo professor Richard Gustav Gotthard Hausmann (1842–1918), Tartu Ülikooli ajaloo professor alates 1880. a.⁶ Ajaloolasena tundis ta huvi eeskätt rauaaja vastu, kaevas mitmeid muistiseid ning avaldas tulemused artiklite või üksikväljaannetena. Gooti küsimuses oli Hausmann mõnevõrra kriitilisem: ta tunnistas küll vastavate esemete sarnasust, kuid lisis, et puhast, ainuüksi gootidele omistatavat leiurühma pole veel kindlaks tehtud ei nende arvataval asualal ega muidugi mitte ka Ida-Baltikumis. Seetõttu jättiski ta Ida-Baltikumi rooma rauaaja muististe etnilise küsimuse pigem lahtiseks, kui et oleks seda üheselt gootidega sidunud.

Hausmann oli esimene, kes hakkas Tartu Ülikoolis pidama regulaarseid loengukursusi Baltimaade arheoloogiast, ja üks esimesi kogu tollases Vene impeeriumis, kes hakkas

⁵ Üks põhjusi, miks tarandkalmeid käsitleti gootipäraste muististena, peitus selles, et neid peeti ekslikult ovaalse kujuga laevkalmeteks, mis olid tuntud põhjagermaani aladel, eriti Ojamaal. Selline ekslik tõlgendus tulenes algelisest kaevamismetoodikast (vt Tvauri 2003a).

⁶ Hausmanni kohta lähemalt vt Tallgren 1922b.

õpetama esiajaloolist arheoloogiat iseseisva õppeainena (Wahle 1950, 43). Hausmann oli ühtlasi 1896. a Riias peetud X ülevenemaalise arheoloogiakongressi üks peakorraldajaid. Kongressi puhuks organiseeritud arheoloogiaärituse kataloogis avaldas Hausmann ülevaate Läänemereprovintside esiajaloo (Hausmann 1896). 1910. a ilmus Hausmannilt uus ja täiendatud üldkäsitlus, mida võib vaadelda kui kokkuvõtet baltisaksa koolkonna arheoloogilisest uurimistööst (Hausmann 1910).⁷

1913. a tabas Hausmanni halvatus ning ta oli sunnitud teadustööst kõrvale jääma. 1914. a alanud Esimese maailmasõja tõttu suleti kõik Venemaal tegutsenud saksa seltsid, mistõttu – kuigi pärast sõda jätkasid oma tööd mõned baltisakslastest amatöörarheoloogid (A. Spreckelsen ja A. Friedenthal) – hääbus ka baltisaksa arheoloogia koolkond. Siiski on oluline märkida siinsete saksa seltside (eesotsas Venemaa Läänemereprovintside Ajaloo ja Muinasteaduse Seltsiga Riias) püüet institutsionaliseerida Balti arheoloogia “provintsiaalarheoloogi” ametikoha sisseseadmise teel. Provintsiaalarheoloogiks (asukohaga Riias) kutsuti Max Ebert (1879–1929) Berliinist, kes pärast kohaliku arheoloogilise ainesega tutvumist kirjutas selle kohta ülevaate (Ebert 1913) ning toimetas XVI ülevenemaalisele arheoloogiakongressile (mis küll maailmasõja tõttu toimumata jäi) mõeldud koguteose (Baltische Studien, 1914). Ebert oli arheoloogilise eriharidusega teadlane ning esimene, kes Baltimaade arheoloogias järjekindlalt rakendas evolutsiooniteooria mõjul tekkinud tüpoloogilist meetodit. Alanud maailmasõda katkestas aga temagi tegevuse.⁸

Eesti dimensioon

19. sajandi lõpukümnenditel sündis valitseva baltisaksa ideoloogia kõrvale arenguliin, mida võime nimetada eesti (eesti-soome) dimensiooniks. Rahvusliku ärkamisaja tegelased, kes seesuguse suuna rajasid, kallutasid aga pendli teise äärmusse, kujutades muistset iseseisvusaega täielikult idealiseeritult ja romantiseeritult. Elu enne ristisõdijate saabumist 13. sajandi algul käsitleti õnneliku ja helgena, kus vabad talupojad kündsid oma põlde, kus valitsesid ausad ja erapooletud vanemad või kuningad ning kus kummardati tervet panteoni jumalaid ja haldjaid. Muidugi ei olnud sellise visiooni esitajateks ajaloolased ega arheoloogid (eestlaste hulgas neid ju polnudki), vaid rahvusliku ärkamisaja rahvuslik-romantiliselt meelestatud haritlased. Samas tuleb rõhutada, et just see ideoloogia kutsus esile rahvusliku dimensiooni väljakujunemise Eesti arheoloogias 19. sajandi lõpul.

Selle suuna algatajaks oli Abja kooliõpetaja Jaan Jung (1835–1900). Ta ei olnud teadlane ja seetõttu ei maksagi eeldada, et ta oleks teinud mingeid teaduslikke avastusi (kuigi ta viis läbi mõningaid arheoloogilisi kaevamisi ning kirjutas mõned artiklid avaldamiseks Soomes). See, mida ta kirjutas Eesti muinasaja kohta, on täpselt seesama, milleni olid jõudnud baltisaksa teadlased. Kuid Jung on meile oluline vähemalt kahest aspektist. Esiteks, tutvustades nii maailma kui ka Eesti esiajalugu eesti rahvale, pani ta aluse eestikeelsele erialasele terminoloogiale (Jung 1899). Teiseks, ta viis korrespondentide abiga läbi tohutu ulatuse ja tähtsusega töö, milleks baltisaksa teadlased polnud ei tahtelised ega ka võimelised (vt ka Moora 1930b). Selleks tööks oli esimene üle-eestiline muististe registreerimine, milleks Jung sai eeskuju ja innustust Soome arheoloogilt Johan Reinhold Aspelinilt viimase külaskäikude ajal Eestisse.

Kinnismuististe esimese registreerimise tulemuste (millest osa avaldati Jungi poolt (1898; 1910), osa on talletatud arhiivis) hindamisel tuleb arvestada ajastu konteksti, milles Jung tegutses. Võtmesõnadeks on siin ärkamisaegne olustik, rahvusliku iseteadvuse tõus, oma juurte otsimine, kunagise muistse vabaduse, suuruse ja õitsengu ihalus. Jungi poolt läbi viidud muististe registreerimise eeskujuks oli rahvaluule kogumine korrespondentide võrgu kaudu üle

⁷ Märgitagu, et baltisaksa koolkond arheoloogias ei piirdunud üksnes siin mainitud isikutega: oli veel terve hulk n-õ tõelisi amatööre (C. G. von Sievers, A. Bielenstein, A. Buchholtz jt), kes viisid läbi väljakaevamisi ning kogusid märkimisväärse materjali meie esiajaloo kohta (vt nt Kriiska, käesolev kogumik). Põhiroll teadusliku arheoloogia kujunemises oli siiski Tartu Ülikooli professoritel.

⁸ Hiljem, 1922, kutsuti Ebert arheoloogia professoriks Läti Ülikooli Riias, kuhu ta jäi 1924. aastani. Eberti kohta lähemalt vt Moora 1930a.

kogu maa. Tolleaegset teooriat, mida Jung küll ei sõnastanud, aga mis tuleb välja tema tööst, iseloomustas veendumus, et rahvalauludes, muistendites ja mütoloogias peegeldub eestlaste kunagine (kirjutamata) ajalugu. Seetõttu peeti arheoloogia- ja ajaloomälestisteks ka kõikvõimalikke hiie- ja ohvrikohti ning muistenditega seotud paiku, nagu näiteks ukuhauad, lemmingikohad, Kalevipoja hobuse jäljed/asemed, sääreluukaevud, põlluvaraste tapmiskohad, katkusood/kalmed jms. Taolised “muistised” on märgatavas ülekaalus kõikides Jungi registrites.

Siinkohal on tähendusrikas muidugi see fakt, et Soome riigiarheoloog Aspelin otsis koostööd just eestlasest kooliõpetajaga ning mitte baltisakslastest teadlastega Tartu Ülikoolis. Selles tuleb näha soomlaste soovi toetada eestlaste rahvuslikku ärkamist ja edendada hõimuliikumist (Salminen 1996). Siit sai alguse soome arheoloogia mõju eesti arheoloogiale. Side Soomega ja Soome eeskujule muutusid aga veelgi tähtsamaks 1920. aastatel.

Professionaalse arheoloogia esimesed aastakümned (1920–1940): Tartu koolkond

Professor Tallgren ja arheoloogia õppetool

Tartu Ülikool avati pärast Esimest maailmasõda ja Vabadussõda uuesti 1919. a, nüüd juba eestikeelse ja -meelsena. Samas moodustas võõrkeelne õppejõudkond endiselt olulise osa ülikooli koosseisust ning seetõttu hakati järgnevalt pöörata suurt tähelepanu nii õppetöö eestikeelseks muutmisele kui ka selliste teadusharude väljaarendamisele, mida peeti tähtsaks noorele iseseisvale rahvale, tema kultuurile, keelele ja ajaloole. Üheks nendest oli arheoloogia.

Arheoloogia institutsionaliseerus Eestis 1920. a, mil Tartu Ülikoolis rajati arheoloogia (täpsemalt Eesti ja Põhjamaade arheoloogia) õppetool. Kuna Eestis professionaalseid arheolooge ei olnud, siis tuli professori otsingul pöörata pilgud väljapoole. Sakslaste ja venelaste vastu peetud sõdade tõttu nendelt maadelt ilmselt kedagi kutsuda ei tahetud ning nii täideti arheoloogia õppetool – nagu mitmed teisedki – teadlasega Soomest. Esimeseks arheoloogiaprofessoriks sai Aarne Michaël Tallgren (1885–1945).⁹ Pole kahtlust, et lisaks Tallgreni erialasele võimekusele mängis otsuse langetamisel kaasa ka ideoloogiline kontekst, s.o Tallgreni suunitlus jätkata Aspelini alustatud uurali-altai arheoloogia teed, nn Soome-silla ihalus jne. Soome arheoloogiat iseloomustas 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul eeskätt nn tung itta – eesmärgiks seati keeleteadlaste eeskujul hõlmata kogu soome-ugri hõimude esiajalugu kuni Uuralini välja. Tsaari-Venemaa aegadel oli taoline lähenemisviis võimalik – ning see oli ühtlasi soome arheoloogia õitseage –, kuid iseseisvumisega lõigati sellisel lähenemisviisil juured alt. Tallgren oligi mainitud suuna üks viimaseid kuulsaid nimesid.

Tallgreni peamiseks tööks Eestis kujunes (1) teise üle-eestilise muististe registreerimise organiseerimine (selle viisid läbi arheoloogiat õppivad üliõpilased seminaritööde käigus), (2) arheoloogilise õppe- ja uurimistöö käivitamine koos üliõpilastega ning (3) üldistava teose kirjutamine Eesti arheoloogiast (Tallgren 1922c; 1925).

Tänu arheoloogia õppetooli asutamisele Tartu Ülikoolis tõusis eesti oma rahvuslik arheoloogia – mis 19. sajandi lõpul oli sündinud vaid teatud populaarteadusliku arenguliinina baltisaksa paradigma kõrvale – 1920. aastatel kiiresti teaduse tasemele. Tallgreni initsiatiivil rajati õppetooli juurde arheoloogilise uurimistöö keskus – arheoloogia kabinet ja muuseum. Muuseumikogude tuumiku moodustasid mitme varasema õpetatud seltsi kogud, mis nüüd ühendati ülikooli alla (lähemalt Tvauri, käesolev kogumik, b). Kogu informatsioon muististe ja leidude kohta koondati arheoloogia kabinetti, kusjuures arhiiv korraldati Soome eeskujudel. Samuti pandi alus arheoloogia raamatukogule ja fotoarhiivile (Jaanits, L. 1995).

Sotsiaalne kontekst, milles rajati arheoloogia õppe- ja uurimistöö ning viidi läbi teine üleriigiline kinnismuististe registreerimine, erines märgatavalt varasemast, J. Jungi aegadest.

⁹ Tallgreni kohta lähemalt vt Kriiska 1995a.

Maa oli küll iseseisvunud sakslaste ja venelaste poliitilise ülemvõimu alt, kuid selle kultuur ja teadus alles ootasid vabanemist baltisaksa mõjudest. Muististe registreerimine ja uurimine kaasaegsel rahvusvahelisel tasemel kujutas endast seega kõige esmast ja tähtsamat ülesannet noorele eesti arheoloogiale; sellest pidi kujunema esiajaloo uurimise teaduslik vundament eesmärgiga kaitsta muistiseid tulevastele põlvedele. Tänu 1925. a vastu võetud muinsuskaitseadusele hakati registreeritud kinnismuistiseid kaitsma ka riiklikult.

Et igasugune tõeline teadmine pidi vastavalt tollal levinud positivistlikule käsitusviisile olema vaatluslikult põhjendatud, pidid ka muistiseid registreerivad Tartu üliõpilased neid kohapeal kontrollima. Muistised olid vaid need, mis vaatluse tulemusena osutusid olemasolevaiks ja mida – vastavalt tolleaegsetele teadmistele – osati pidada muististeks (peamiselt kalmed, linnamäed, hiiekohad ja kultusekivid). Tulemusena kustutati muististe nimekirjast palju Jungi registreeritud kohti, mida kas enam ei peetud muististeks või mida enam ei eksisteerinud. Selle tööga loodi põhjalik ja kindel andmebaas arheoloogiliseks uurimistööks, mida hiljem kontrolliti ja täiendati pidevalt ja mida kasutatakse tänapäevani.

Tallgreni kirjutatud Eesti esiajaloo uus üldkäsitus oli ühelt poolt otseselt seotud muutunud poliitiliste ja kultuuriliste oludega Eestis, kuid teiselt poolt heas vastavuses tolleaegse arheoloogiatega Euroopas. Peamiseks 20. sajandi alguskümnenditel levinud suunaks arheoloogia teoorias oli nn kultuuriajalooline käsitusviis, mille keskseks mõisteks kujunes “arheoloogiline kultuur” ning uurimistöökü üheks eesmärgiks oli tänapäevaste rahvaste kujunemislöö (etnogeneesi) väljaselgitamine (juhtivateks teoreetikuteks G. Kossinna ja V. G. Childe). Kuigi Eestis – nagu igal pool mujal – oli ka varem seostatud esiajaloolisi muistiseid teatud rahvastega (vt eespool), tehti seda rohkem intuitsiivselt, ilma selge teadusliku põhjenduseta. Nüüd oli aga just Tallgren (1922c; 1923a) see, kes tõi arheoloogilise kultuuri mõiste Eesti arheoloogiasse, nt püüdes eristada Kunda ja Võisiku kiviaja kultuure ning võrreldes neid vastavate kultuuridega naabermaades.¹⁰ Tema jaoks oli “arheoloogiline kultuur” otseselt seotud esiajaloolise etnosega ning kultuurimuutus tähendas ühtlasi rahvastikusiiiret (Tallgren 1922c, 70 j).¹¹ See väljendus lisaks Kunda ja Võisiku kultuuri päritolu selgitamisele ka selles, et leiuväinuse drastilist vähenemist pronksiajal tõlgendati rahvastiku lahkumisega lõuna poole, kus oli kergem metalli saada. Samasse ritta asetub ka arvamus, et läänemeresoomlaste esivanemad saabusid Eestisse enne ajaarvamise vahetust gorodištse kultuuri kandjatena ning sattusid siin tugeva idagermaani (gooti) mõju alla. Selliseid etnilisi järeldusi aitasid Tallgrenil teha muuhulgas ka keeleteadlaste seisukohad keelte arengu ja erikihiliste laensõnade olemasolu kohta.

Samas jätkas Tallgreni uurimus seda suunda, mis Eestis oli alguse saanud juba Grewingki ajal (kuigi jäänud seejärel unarusse) ja mis tollal oli väga levinud Skandinaavias ja Soomes – nimelt arheoloogilise ainese käsitlemine seoses omaaegse loodusliku keskkonnaga (Läänemere arengufaasid, Peipsi ja Võrtsjärve nõo kujunemine ning vastavate muististe seostamine nendega jmt). Seesugune lähenemisviis võimaldas tal järeldada, et kui kiviaegsed leiud olid seotud vetesüsteemiga, siis rooma rauaaja kivikalmed paiknesid juba põlluharimiseks sobival maal ja olid seotud paikse maaviljelusliku asustusega. Tallgreni käsitusviis, kus asustuse levik võrdsustati üheselt muististe levikuga, määras pikaks ajaks asustusarheoloogiliste uurimuste suuna ja tulemuse Eestis (vt Lang, käesolev kogumik, c).

Tallgreni panust kokkuvõtlikult hinnates tuleb märkida, et see arheoloogia, mis tänu temale Eestis kujunema hakkas, ühendas endas hästi vähemalt nelja põhilist suundumust. Nende hulka kuulus, esiteks, baltisaksa koolkonna pärand, mille faktoloogilise osa ta kriitiliselt läbi töötas ja oma üldkäsitusse hõlmas. Teisena väärtustati Jungi tehtud tööd muististe registreerimisel, mis nüüd Tallgreni juhtimisel samuti kriitiliselt üle vaadati ja olulisel määral täiendati. Kolmandaks olid olulised Euroopa arheoloogia teoreetilised ja metodoloogilised saavutused, mille valguses ta Eesti ainekäsitusel. Neljanda aspektina tuleb

¹⁰ On märkimisväärne, et isegi veel oma 1910. a avaldatud Eesti ja Läti alade esiajalookäsitusel ei tundnud R. Hausmann sellist mõistet; sõna “kultuur” kasutati seal selle sõna üldises tähenduses (vt Hausmann 1910).

¹¹ Oma viimastel eluaastatel muutus Tallgren selles küsimuses siiski ettevaatlikumaks (vt Tallgren 1939).

aga nimetada nn gooti teooriale iseloomulike etniliste tõlgenduste (ja nendega seotud väärtushinnangute) asendamist soome-ugri- ja läänemeresoome-kesksete arusaamadega Eesti ja selle asukate kohast muinasajas. Eesti arheoloogia ei sündinud seega tühjale kohale, vaid kujutas endast uutes poliitilistes oludes tekkinud sümbioosi nii varasematest kohalikest saavutustest kui ka kaasaegsetest rahvusvahelistest arengutest.

Uurimistöö 1920. ja 1930. aastatel

Pärast Tallgreni lahkumist Tartust 1923. a kutsuti järgmine professor Rootsist. Peamiseks põhjuseks, miks Tallgren soovitas sellele kohale Birger Nermani (1888–1971), oli soov tutvustada siinsetele üliõpilastele Skandinaavia arheoloogiatriaditsiooni (Jaamits, L. 1995). Nerman õpetas Tartus kaks aastat (1923–1925) ning pärast seda jäi professor mõneks ajaks täitmata. Alles 1930. a nimetati Harri Moora (1900–1968; lõpetas ülikooli 1925), üks Tallgreni õpilastest, professori kohusetäitjaks ning 1938. a korraliseks professoriks. Lisaks Moorale töötas kabinetis või muuseumis lühemat või pikemat aega ka rida teisi noori arheolooge: Marta Schmiedehelm (1896–1981; lõpetas ülikooli 1923), Richard Indreko (1900–1961; lõpetas 1927), Eerik Laid (1904–1961; lõpetas 1927), Artur Vassar (1911–1977; lõpetas 1939), Erna Ariste (1904–2000; lõpetas 1931 folkloristika erialal) ja Osvald Saadre (1904–1975). Lisaks neile, Tartus töötavatele arheoloogidele, tegutsesid Tallinnas Eestimaa Kirjanduse Ühingu Muuseumi (end Provintsiamuuseumi) juures endiselt kaks baltisaksa päritoluga harrastusarheoloog – Adolf Friedenthal ja Artur Spreckelsen. 1920. ja 1930. aastatel viisid nad läbi mitmeid olulisi väljakaevamisi, seda peamiselt Põhja-Eesti kivikalmetel.

Tallgreni töö oli loonud teadusliku ja süstematiseeritud aluspõhja kogu järgnevale arheoloogilisele uurimistööle Eestis, mis järgis põhimõtteliselt samu radu nagu tollal kõikjal mujalgi läänemaailmas – st tegu oli kultuuriajaloolise käsitlusviisiga. Tuleb aga rõhutada, et see põhiliselt küll kultuuriajalooline käsitlusviis hõlmas ka tubli annuse interdistsiplinaarsust, seda nii loodusteaduste (geoloogia, geograafia) kui ka teiste humanitaarteaduste (etnograafia ja eriti keeleteaduse) kaasamisega; muuhulgas pandi tugev rõhk majanduse ja asustuse uurimisele seoses looduskeskkonna muutumisega, mis tollases Euroopa arheoloogias polnud sugugi nii tavaline.

Iseloomustamaks nende aastakümnete arheoloogilise uurimistöö metoodikat, võrdleme rooma rauaaja käsitlust kahes olulises teoses: üks neist on perioodi algul kirjutatud Tallgreni ülevaade Eesti arheoloogia kohta (Tallgren 1922c), teine aga perioodi lõpul avaldatud Moora käsitlus peamiselt Läti, vähemal määral Eesti ja Leedu eelrooma ja rooma rauaaja kohta (Moora 1938a). Siinkohal pakub huvi, kas ja mille poolest erinesid Moora spetsiaaluuringu tõlgendused muistse ühiskonna kohta Tallgreni ülevaateste omadest, lahutab neid ju päris pikk ajavahemik.

Mõlemad uurijad konstateerivad, et rooma rauaaja kinnismuistised, s.o kalmed levivad erinevalt kiviaja leidudest madalatel moreenkõrgendikel, tänapäevaste põldude keskel või lähedal. Kuigi Moora levikukaardid on hoopis täpsemad ja leiurohkemad, on mõlema uurija tõlgendus siiski sama: jaht ja kalapüük olid asendunud põlluharimisega. Geoloogiliselt maaharimiseks küll samahästi sobivaid, kuid siiski leiuvaeseid piirkondi seletati uurimislüngaga. Moora lisab täienduseks, et rikkamate piirkondade õitseng võis osaliselt tuleneda ka täiendavatest, näiteks kaubanduse ja transiidiga seotud sissetulekutest. Materiaalse kultuuri kohta järeldavad mõlemad uurijad ühtmoodi, et see oli ida-germaani / Ida-Preisi algupärane, kuigi kõikjal esineb ka algselt võõraste tüüpide kohalikke edasiarendusi, mis eri piirkondade kultuuripilti mõnevõrra erinevaks värvisid. Tänu vahepealsetel aastatel lisandunud materjalile oli Moorale võimalik rohkem rõhutada kultuuri järjepidevust üleminekul eelrooma rauaajalt rooma rauaajale, kuid sellele võimalusele viitas ka juba Tallgren (eriti kalmevormide arengu juures). Metall-leidude vähesust enne rooma rauaaga tõlgendas Moora matmisviisiga, mille juurde ei kuulunud arvukate panuste hauda kaasapanek, mitte aga tegeliku metalli või asustuse puudumisega. See oli uudne lähenemisviis: Tallgren oli sellest probleemist üle libisenud. Rooma rauaaja kultuurikontaktide kirjeldus on mõlemal uurijal samasugune (s.o domineeris lõuna ja edela suund, ida ja läänega peaaegu mingit sidet ei olnud; Moora ajaks

siiski oli lisandunud mõningaid esemeid, mille algupära sai siduda Skandinaaviaga). Kultuurikontaktide kirjeldusele tugineb kaubavahetuse analüüs, mis Moorale on detailsem, kuid metoodiliselt samadel alustel. Etniliste suhete kohta jõuavad mõlemad uurijad ühesugustele järeldustele: kivikalmete piirkonnas Põhja-Lätis, Eestis ja Edela-Soomes elasid eestlaste ja soomlaste esivanemad (seda oli juba väitnud Alfred Hackman 1905. a), lõuna pool balti hõimud (sellelegi olid uurijad viidanud juba 20. sajandi algul). Etnilise päritolu lahendamisel peeti otsustavaks kalmevormide ja matmisviisi erinevusi nendes piirkondades, kuigi hauainventar (ja kogu materiaalne kultuur üldiselt) oli enam-vähem ühetaoline. Oluliseks asjaoluks mõlemal uurijal oli ka kivikalmete traditsiooni jätkumine rooma rauaaajast noorema rauaaajani, mil Eestis kindlasti elasid eestlased. Mõlema uurija arvates võis lisaks eestlastele eriti just Põhja-Eestis asuda germaanlaste (gootide) koloniaid või nn kaubandusfaktoriaid, millega seletati peamiselt arvukate vanade germaani laensõnade olemasolu eesti keeles ning nende vähesust balti keeltes.

Nagu näha, oli Moorale küll materjali tunduvalt rohkem ning tema uurimus muinasesemetest on ka märksa detailsem kui Tallgreni oma (aga viimase suunitlus oli ka teine), kuid tõlgenduste iseloom oli neil üldjoontes seesama. Tallgreni ja Moora tööde võrdlus on heaks kinnituseks selle kohta, kuidas kultuuriajaloolises arheoloogias hangiti küll juurde uut materjali, kuid teooria ja tõlgendus seisid paigal. Ka küsimused, mida arheoloogilisele materjalile esitati, olid needsamad kõikide nende aastakümnete jooksul: muististe levik, kronoloogia, kultuurikontaktid, kultuuri elujõulisus/jõuetus, kultuuri etniline kuuluvus. Pole kahtlust, et kui oleks jätkatud samasuguste küsimuste esitamist, oleksid vastused (s.o tõlgendused) jäänud põhimõtteliselt samasugusteks tänapäevani. Seda kinnitavad paljud uurimused, mis näiteks Lääne- ja Põhja-Euroopas tehti veel 1950. ja 1960. aastatel ning mõnel pool isegi veel 1970. ja 1980. aastatel. Eestis läks arheoloogia areng teist teed, seda osalt marksismi sundjuurutamise tõttu 1940. aastaist alates, kuid teatud osas oleks ta ilmselt teises suunas hakanud minema ka ilma selleta – nagu allpool näeme. Teises ja valdavas osas oleks ilmselt siingi jätkunud vana kultuuriajalooline suund, mida näitab ilmekalt Silvia Laulu 2001. a lõpul ilmunud töö Kagu-Eesti eelrooma ja rooma rauaaaja kohta, mis puhtal kujul esindab kõnealust lähenemisviisi.

Rooma rauaaaja uurimine kujunes 1920. ja 1930. aastate algupoolel üldse üheks peamiseks tegevussuunaks Eesti arheoloogias, milleks rikkalike hauapanustega tarandkalmed ka rohkesti võimalusi pakkusid; lisaks H. Moorale tegeles sellega M. Schmiedehelm ning pisteliselt mõni teinegi. Kiviaja muististe kaevamine oli pärast C. Grewingi lahkumist soikunud täiesti ning alles R. Indreko eestvedamisel hakati alates 1930. aastate algusest taas sellele ajajärgule rohkem tähelepanu pöörama ning kaevamisi läbi viima; kõige olulisemana tuleb siinkohal nimetada uusi väljakaevamisi ja interdistsiplinaarseid uuringuid Kunda Lammasmäel 1933–1937 (Jaanits, L. 1995, 23 jj). Tänu Indreko proovikaevamisele Asvas Saaremaal 1931 avastati ka esimene hilispronksiaegne kindlustatud asula Eestis. Pronksi- ja eelrooma rauaaaja uurimisega tegeles Läti arheoloog Eduards Šturms, kuid Eesti osas ei sisaldanud tema töö arheoloogilisi kaevamisi. Keskmise ja noorema rauaaeg ei olnud esialgu spetsiaalse uurimistöö objektiks, kuigi vastavaid muistiseid – peamiselt kalmeid – kaevati mitmeid ning ridamisi avaldati ka lühemaid uurimusi. Mainida tuleb ka E. Laidi tööd Eesti muinaslinnade uurimisel.

Olukord uurimistemaatikas muutus oluliselt 1930. aastate teisel poolel, kui hakati süstemaatiliselt kaevama linnamägesid. Selle “rahvusliku uurimisülesande” (vt allpool) täitmisele asusid kõik tollal Tartu Ülikooli juures töötavad arheoloogid ning 3–4 aasta jooksul tehti ära tohutu töö mitte ainult noorema rauaaaja, vaid ka noorema pronksiaja tundma õppimiseks.

Arheoloogia ja rahvusromantiline ideoloogia

Puhtteadusliku arheoloogilise uurimistöö kõrval ei saa aga unustada ka seda ühiskondlik-poliitilist olukorda, mis tollal oli kujunenud: noor ja arenev rahvusriik vajab oma ideoloogiat, ta vajab oma ajalugu (õigemini – ajaloomüüti) ning selle loomisel kasutati (Eesti ajaloo

üldteostes) loomulikult ära ka arheoloogilise uurimistöö tulemusi. Seda ideoloogiat võime nimetada rahvusromantiliseks (esi)ajaloo käsituseks:

Ühiskonda kujutati põhimõtteliselt egalitaarsena, eliiti eriti esile ei tõstetud või kui, siis ainult nende sõjalist rolli ning tublidust. Rahvusliku iseolemise ideoloogia projitseeriti minevikku, kusjuures üldises võrdsuses nähti mitte arenematusete viitavat puudust, vaid hoopis voorust, mis tagas kokkukuuluvustunde (selge paralleel eksisteeriva ühiskonnaga!). Egalitaarsuse ideega liitus kollektiivse horisontaalse võimu (sisuliselt demokraatia) ning eeskujuliku organisatsiooni idee ning kokkuvõttes loodi pilt harmoonilisest ühiskonnast. Oleviku projitseerimine minevikku väljendus selleski, et Eestit käsitleti ühtse tervikuna, mille puhul piirkondlikel eripäradel ei olnud erilist tähtsust. See kahe maailmasõja vahel välja arendatud rahvusromantiline esiajaloo kontseptsioon elas üle ka kogu pika Nõukogude okupatsiooni perioodi ning faktiliselt olid sellest olulisel määral mõjutatud ka nõukogude ajal ilmunud uurimused. (Ligi 1995a, 186)

Siinkohal on siiski vajalik meeles pidada, et seesugust otsest ja varjamatut rahvusromantilist ideoloogiat ei kohta õieti arheoloogilistes uurimustes, vaid eeskätt ajaloolaste, teiste intellektuaalide ja poliitikute teostes, sh ka mõnes Eesti ajaloo üldkäsitluses, kus autoriks ei olnud arheoloogid. Eriti ilmekalt tuleb see erinevus esile kahe ajalookäsituse, “Eesti rahva ajaloo” I (ERA I, 1932) ja “Eesti ajaloo” I osa (EA I, 1935) võrdluses, kus esimeses oli esiajaloo osa autoriks ajakirjanik Juhan Libe ja teises peamiselt H. Moora. Lõhe rahvuslik-romantilise ajalookäsituse (mis oli osaks laiemast ideoloogiast) ja teadusliku arheoloogia (kui põhimõtteliselt ühe rahvusteaduse) vahel oli paradoksaalsel kombel tekkinud juba rahvusliku ärkamise ajal. See ei kadunud kuhugi ka nüüd, hoolimata sellest, et elati iseseisvas vabas riigis ning nii teadlased kui ka “ideoloogid” olid ühest rahvusest.¹² See lahknevus on oma olemuselt ilmselt paratamatu ja igavene, kuigi võib sõltuvalt olukorrast kaasaegses ühiskonnas tugevasti varieeruda. Siinkohal ei pakugi erilist huvi see, kuidas “ideoloogid” kasutasid oma huvides arheoloogia saavutusi, vaid pigem see, kas ja kuidas said arheoloogid ära kasutada “ideoloogiatöö” tulemust – ühiskonnas järsult kasvanud huvi muinasaja vastu.

Kui Jungi aegadel tuli kogu rahvas oma esindajate – nn kirjasaatjate – kaudu appi muistiseid registreerima, mis andis tohutu tõuke arheoloogia edasisele arengule Eestis, siis nüüd väljendus “ideoloogide” mõju nii riikliku finantseerimise suurenemises kui ka erakapitali kaasamises arheoloogiliste uurimistööde läbiviimiseks. Just tänu isamaalise poliitilise organisatsiooni Eesti Rahvuslikud Klubid eestvedamisele koondati märkimisväärsed ressursed Eesti muinasaja kõige imposantsemate muististe – linnamägede – uurimiseks 1930. aastate teisel poolel.¹³ Selle “rahvusliku uurimistöö” raames läbi viidud välitööde tulemused võeti kokku soliidses koguteoses “Muistse Eesti linnused” (MEL, 1939), mille eessõnas tänab Moora mitte ainult vabariigi presidenti, haridusministrit ja majandusministrit nende poolt avaldatud toetuse (sh mitte ainult moraalset) eest, vaid ka ühtekokku 19 ettevõtet, mis andnud suuremaid toetusi, mainimata tervet hulka asutusi ja eraisikuid oma väiksemate annetustega. Arheoloogia kui teaduse seisukohalt on linnuste kaevamise aktsiooni tulemusi võimatu

¹² “Ideoloogide” ja teadlaste rahvuslikul kuuluvusel ei ole kõnealuse lahknevuse puhul ilmselt olulist rolli olnud – eestlane J. Jung lähtus oma tekstides täielikult baltisaksa professorite teaduslikest uurimustest ning Eesti Vabariigis koosnesid mõlemad rühmad põhiliselt eestlastest. Pigem võib tegu olla sotsiaalse kuuluvuse erisustega: ühelt poolt käputäis teadlasi, kelle seisund ühiskonnas on nii või teisiti elitaarne, sest nad valdavad infot (sh metodoloogiat); teiselt poolt aga laiad rahvahulgad eesotsas mitut sorti intellektuaalide ja juhtidega, kes ei vaja niivõrd teaduslike põhjendusi ega kaalutlusi, küll aga rahvusliku kokkukuuluvuse, kuulsusrikka (esi)ajaloo jms mütolooget. Seesuguse ideoloogia lahknevus arheoloogiast (kuigi ka see pole kunagi vaba ideoloogiast) tekib kohe, kui viimane ei suuda või ei pea võimalikuks rahuldada tänapäeva ühiskonnas tekkivaid vajadusi uute minevikutõlgenduste järele. Samas on nii rahvuslik ideoloogia kui ka rahvusteadused üksteisele vajalikud, kuna neil on võimalik nii end vastastikku täiendada kui ka üksteist enda huvides ära kasutada.

¹³ Saamaks ettekujutust ERKi plaanidest, mainitagu, et näiteks selle Tallinna klubi seadis üheks oma eesmärgiks täielikult läbi kaevata Iru linnamägi ning rekonstrueerida sealne linnus.

üle hinnata¹⁴ – koguti rikkalikult teavet meie linnamägede ajalise kuuluvuse, kaitseehitiste iseloomu ja leiuainese kohta; muuhulgas avastati ja uuriti lähemalt ka hilispronksiaegseid kindlustatud asulaid, mis avas hoopis uue perspektiivi varase metalliaja ühiskonna tundmaõppimisel. Riigi suurenenud huvi muinasaja vastu näitab aga seegi fakt, et 1936. a võeti vastu uus muinasvarade kaitse seadus, mis esmakordselt nägi ette muinsuskaitse inspektori ametikoha Haridusministeeriumi juures (sellele kohale asus tööle E. Laid), samuti muinsushooldajad ja usaldusmehed maakondades (lähemalt vt Tvauri, käesolev kogumik, c). Tänu muinsuskaitse usaldusmeeste võrgu väljaarendamisele hakkas tublisti suurenema muuseumidesse antavate juhuleidude hulk.

Uued suunad 1940.–1950. aastatel

Institutsionaalsed ümberkorraldused

Pärast Eesti teistkordset okupeerimist Nõukogude Liidu poolt 1944 jätkus õppe- ja teadustöö esialgu endiselt Tartu Ülikooli arheoloogia õppetoolis ja kabinetis. Olulised ümberkorraldused algasid siis, kui 1946. a asutatud ENSV Teaduste Akadeemia allasutusena rajati 1947. a Ajaloo Instituut, mis pidi tegelema kogu Eesti ajaloo, sh esiajaloo uurimisega. Instituudis moodustati arheoloogiasektor, millele anti üle Tartu Ülikooli arheoloogiamuuseumi oma leidudega, kabineti raamatukogu, fotokogu ja arhiiv, samuti kaevamisvahendid (lähemalt vt Tvauri, käesolev kogumik, b). Arheoloogia õppetoolile (mis nimetati nüüd ümber kateedriks) jäi alles ainult diapositiivikogu kui otsene abivahend õppetöös. Sellise jaotuse juures lähtuti eeldusest, et arheoloogiasektor ja -kateeder asuvad lähestikku ja teevad edaspidi tihedat koostööd. H. Moora jäi põhikohaga edasi kateedrijuhatajaks, kuid määrati kohakaasluse alusel ühtlasi ka sektori juhatajaks. M. Schmiedehelm viidi üle arheoloogiasektorisse vanemteaduriks, sinna asusid 1948. a tööle ka äsja ülikooli lõpetanud Lembit Jaanits ja Leo Metsar. E. Ariste jäi edasi kateedri juurde, samas kui A. Vassar siirdus põhikohaga Eesti ajaloo kateedrisse (Jaanits, L. 1991, 24). R. Indreko ja varem muinsuskaitseinspektorina töötanud E. Laid olid sõja ajal põgenenud Rootsi.

1950. aastal, seoses “kodanliku natsionalismi” vastu võitlemise kampaaniaga, otsustati ülikoolis likvideerida selliste rahvusteaduste nagu arheoloogia, etnograafia ja kunstiajalugu õpetamine ning vastavad kateedrid suleti. Järgnevalt võeti vastu otsus kolida kogu Ajaloo Instituut Tallinnasse; see kehtis loomulikult ka arheoloogiasektori ja muuseumi kohta. Kuigi Tallinnas Estonia pst 7 majas olid suhteliselt sobivad tööruumid teadlastele, puudusid seal igasugused tingimused arheoloogiliste, antropoloogiliste ja osteoloogiliste kogude jaoks – need paigutati lihtsalt koridoridesse ja vestibüülidesse, kuhu nad jäid kuni 1980. aastateni. Sellega oli arheoloogia õpetamisele ja teaduslikule uurimistööle Tartu Ülikoolis tehtud järsk lõpp ning järgnevalt koondus kogu arheoloogia-alane tegevus Tallinnasse Ajaloo Instituuti. Täielikult lõigati läbi kontaktid välismaailmaga, sh Soome, Skandinaavia ja Kesk-Euroopa arheoloogiaga, millega Eesti arheoloogiat olid sidunud kauased traditsioonid (Jaanits, L. 1991, 39).

Uued suunad arheoloogilises uurimistöös

Pärast Ajaloo Instituudi arheoloogiasektori moodustamist – ja vastavuses nõukoguliku teaduse planeerimisega – kerkis päevakorda edasiste uurimissuundade fikseerimise vajadus. Leiti, et kõige hädavajalikum on süvendada uurimistööd kahes lõigus: neoliitikum ja varane metalliaeg

¹⁴ Riigi ja ühiskonna huvi kasv arheoloogiliste uurimistööde vastu polnud 1930. aastate teisel poolel märgatav üksnes Eestis, vaid peaaegu kõikjal Euroopas. Eriti markantseid näiteid võib muidugi leida tolle aja Saksamaalt.

(neoliitikumiga hakkas tegelema Jaanits) ning keskmine ja noorem rauaaeg (Metsar). Schmiedehelm jätkas oma tööd Virumaa eelrooma ja rooma rauaaja muististega, samas kui Moora võttis endale esmaseks ülesandeks marksistlikelt positsioonidelt ümber hinnata varasema historiograafia teoreetiline pärand (Jaanits, L. 1991, 25).

Seoses Eesti inkorporeerimisega Nõukogude Liitu pidi ka Eesti ajalugu “olema kooskõlas üldise NSV Liidu ajaloo periodiseerimisega, kuna Eesti NSV ajalugu on NSV Liidu ajaloo lahutamatuks osaks” (Moora 1954, 6). Vastavalt sellele koostatigi muinasaja uus periodiseering, mis lähtus K. Marxi ja F. Engelsi õpetusest ühiskondlik-majanduslike formatsioonide arengu kohta. Mesoliitikum ja neoliitikumi vanem osa (püügimajanduslik kiviaeg) nimetati ümber emajärgse sugukonna perioodiks, aeg hilisneoliitikumist kuni ajaarvamise vahetuseni aga isajärgseks sugukonnaks. Viimase raames eristati kahte etappi: üleminek isajärgsele sugukondlikule korrale (hilisneoliitikum ja vanem pronksiaeg) ning isajärgne sugukond (noorem pronksi- ja eelrooma rauaaeg). Rooma rauaaega hakati nüüd pidama sugukondliku korra lagunemise ajaks, keskmist rauaaega üleminekuks klassiühiskonnale ning nooremat rauaaega varafeodaalsete suhete kujunemise ajaks – see viimane järk ei kuulunud enam ürgkogukondliku korra raamidesse (Moora 1954; Vassar 1954a, 26 jj). Võib kergesti märgata, et see uus periodiseering lähtus otseselt vanast (vt artikleid käesoleva kogumiku II osas), oli aga samas kunstlik ja meelevaldne, sest selle aluseks võeti just teooria ühiskondlike suhete arenemise kohta, mitte aga arheoloogiline aines, mille põhjal seesugune teooria võinuks sündida.

On selge, et kogu edasine arheoloogiline uurimistöö pidi lähtuma marksistlikust ühiskonnateooriast ja seda ta ka tegi. Kuid milliseks oleks Eesti arheoloogia kujunenud ilma marksismi kohustusliku sissetoomiseta? Võimalikest arengutendentsidest eesti arheoloogia käsitlusviisides pärast 1930. aastaid võime aimu saada, kui võrdleme 1940. aastate alguses kaitstud doktoritöid. Neist kaks, Schmiedehelmi uurimus Lääne-Masuuria (tänapäeva Poola alal) vanemast rauaajast ning Indreko käsitlus Eesti mesoliitikumist jätkasid kultuuriajaloolise arheoloogia paremaid traditsioone. Schmiedehelm lähtus mainitud küsimuste lahkamisel põhiliselt ühe 20. sajandi algul kaevatud kalme (Gašior) leidudest ja tüpoloogilisest meetodist. Töö jäi käsikirja – ja autorile antud doktorikraadi nõukogude võim hiljem ei tunnistanud –, kuid aastakümneid hiljem avaldati kõnealuse kalme leiukataloog Poolas (Schmiedehelm 1990). Indreko avaldas oma mesoliitikumi-uurimuse Rootsisis 1948 ning see oli teoreetilises mõttes samal tasandil sõjaeelse arheoloogiaga (või Rootsi ja Soome tollaegse arheoloogiaga). Töös iseloomustatakse keskmise kiviaja tähtsaimad muistiseid koos geoloogilise tausta ja arheoloogiliste leiutingimustega ning seejärel keskendutakse põhjalikult leiumaterjali analüüsile. Raamatu kokkuvõttes püütakse hinnata Kunda kultuuri inimeste tegevusalasid (jahi ja kalapüügi iseloom, asulate sesoonsuse ja suuruse küsimused), samuti käsitletakse nimetatud kultuuri päritolu küsimusi kogu Põhja-Euroopa kontekstis (Indreko 1948a).

Hoopis erinevaks kujunes aga Artur Vassari käsikirjaliseks jäänud doktoritöö Nurmsi kivikalmest ning tarandkalmete arengust (Vassar 1943). Kuigi ka selles töös on veel väga tähtsal kohal kultuurikontaktid, esemetüpoloogiad, dateeringud ja levikuareaalid, jõutakse ometi täiesti uuele tasandile katsetega seletada ja mõista arheoloogilises materjalis ilmnevaid nähtusi. Arheoloogilise materjali tõlgendamisel võetakse appi etnograafilised ja rahvaluule andmed, seda näiteks väga põhjalikus matmisviisi analüüsis, kui püütakse mõista, miks meie kalmetes esineb tihti koos nii laiba- kui ka põletusmatuseid. Vassari püüd tõlgendada ilmneb hästi tema sõnastatud lähenemisviisis: “Et tarandkalmete arengulugu mõista ulatuslikumalt, selleks peame selgitama need konkreetset ajaloolis-sotsiaalsed ja majanduslikud tingimused, mis usundilis-kombestiku alal viisid selliste ehituste rajamisele.” 8. peatükk kannab tal iseloomulikult pealkirja: “Surnutekultus ja sotsiaalmajanduslik areng kui tegurid tarandkalmete arengus”. Järelikult nägi ta esiajalooliste muististe ja materiaalse kultuuri muutuste põhjusi tollaste inimeste ideoloogia, sotsiaalsete suhete ja majanduse muutumises. Põhjudades, miks ta just rooma rauaaega uurib, toob Vassar kõige muu kõrval esile: “Sellal luuakse uued eluvormid ja maailmavaated, mille taga seisab töötav ja võitlev rahvas, aktiivne ja organiseeriv ühiskond.” Need indiviidi ja ühiskonna aktiivset rolli rõhutavad seisukohad – hoolimata sellest, et “võitlev rahvas” oli ilmselgelt laenatud Kolmanda Riigi fraseoloogiast – kõlavad üsna tänapäevaselt. Hoolimata sellest, et ta elmistel lehekülgedel oli tõestanud

tarandkalmete tüpoloogilise väljakasvamise kivikirstkalmetest, seega ka asustuse ja kultuuri järjepideva arengu eelrooma rauaajast rooma rauaajaga, ei rahuldu Vassar sellega, vaid seab järgmise eesmärgi: *miks* selline üleminek toimus? See oli eriti oluline küsimus, sest erinevalt tavalistest kultuuriajaloolise arheoloogia esindajatest ei näinud ta selles arengus mingeid väljastpoolt tulnud mõjutusi. Areng oli toimunud kohapeal, järelikult olid ka selle arengu põhjused kohalikus ühiskonnas.

Milliseks muutus arheoloogia Eestis hiljem, nõukogude ajal, seda näitab teiste hulgas ilmekalt Marta Schmiedehelmi uurimus (tema uus doktoritöö) 1955. aastast Kirde-Eesti vanema rauaaja kohta (Schmiedehelm 1955).

Sealt vaatavad meile vastu suurtes joontes samad küsimused ja samad vastused, mida esitati juba 1930. aastatel, s.o muististe levik (see on võrdsustatud asustuse levikuga nagu varem), kalmete ehitus, matmisviis, hauapanuste tüübid, kronoloogia, kultuurikontaktid jne. Teoses on aga siiski “tänu” marksismi n-ö sundjuurutamisele – ja ilmselt Vassari eeskujule tuginedes – ka terve rida teistsuguseid küsimusi. Nii näiteks juhitakse Schmiedehelmi töös tähelepanu varandusliku kihistumise tekkele juba eelrooma rauaajal (see pidi peegeldama hõimuaristokraatia esilekerkimist ning sugukondliku korra lagunemise algust), samuti käsitletakse ühiskonna struktuuri (asustusüksuste suurus, patriarhaalsed suurpered jms), peamised asustusloolised, ühiskondlikud ja kultuurilised arengud seostatakse nn tootlike jõudude arenguga, eeskätt põllumajanduse ja rauatootmisega. Kalmevormide muutumises (kivikirstkalmete asemel tarandkalmed) nähakse ühiskondlik-majanduslike suhete peegeldust (st kõigepealt muutus juhtivaks tootmisharuks senise karjakasvatuse asemel põlluharimine, siis muutusid sellele tuginevad ühiskondlikud suhted ning kõige lõpuks muutus neile suhetele vastavaks kalmevorm). Karjakasvatuse osatähtsuse vähenemist nähakse kindlustatud asulate mahajätmises ning hajaasustuse levikus; seega pidid väiksemaks muutuma ka asustusüksused, ehk teisisõnu, vana hõim lagunes ning asemele tulid patriarhaalsed suurpered. See protsess tõi kaasa konflikte, moodsalt väljendudes, uue ja vana eliidi vahel. Kohati, eriti religiooni sfääris, säilitasid vanad kogukondlikud sidemed oma tähtsuse, mida võib näha selles, et paljudesse vanadesse kalmetesse või kalmerühmadesse maeti edasi või ohverdati veel pikki sajandeid hiljemgi (tänapäeval nimetame seda rituaalseks kommunikatsiooniks elavate ja kalmuliste vahel). Tarandkalmetesse matmise lõppemist tõlgendatakse suurperede lagunemise ning väikeperede eraldumisega, mis omakorda sai võimalikuks tänu edusammudele majanduses, s.o alepõllunduse asendumisele põlispõllundusega.

Püüdes iseloomustada meie arheoloogia teoreetilist tagapõhja 1950. aastatel, tuleb kõigepealt märkida, et see polnud mingi eraldiseisev nähtus – enam-vähem samasugune oli see kõikjal Ida-Euroopas, mis loomulikult kinnitab teesi ühiskonnateaduste teooria seotusest tänapäevase sotsiaal-poliitilise võimuga. Nagu Schmiedehelmi uurimus (1955), nii jäi ka enamik teisi tollaseid töid oma põhisulust siiski pigem kultuuriajaloolisse koolkonda kuuluvaks, kuna uurimuse eesmärki nähti eeskätt uute materjalide hankimises ja käibesse toomises, mitte aga teooria arendamises. Sammuks edasi võib pidada seda, et teatud ühiskonna arengu üldteooria oli siiski olemas, mida ei saa aga öelda tollase Lääne arheoloogia kohta tervikuna. Häda oli vaid selles, et see teooria oli marksismi klassikute poolt ette antud ning selles ei olnud lubatud isegi mitte kahelda, rääkimata edasiarendamisest. Arheoloogide ülesannet nähti peamiselt arheoloogilise materjali sobitamises ühte või teise ühiskondlik-majanduslikku arenguetappi. Kõigest hoolimata viisid aga Vassari, Schmiedehelmi ja meie teiste arheoloogide kirjutised 1950. aastatel edasi arheoloogilise materjali *tõlgendust*, õpetades sellele esitama muidki küsimusi peale kultuuriajalooliste.

Kui varasemate aastakümnete puhul võis jälgida teatava lahknevuse olemasolu rangelt teadusliku arheoloogilise käsitlusviisi ja nn ühiskondliku tellimuse (rahvusromantiline ideoloogia) vahel, siis nüüd – nagu eelnevast juba ilmeski – see vastuolu näiliselt kadus. Ta kadus selliselt, et kogu teaduslik uurimus allutati rängele ideoloogilisele kontrollile, mis algas riiklikust tsensuurist ja lõppes teadlaste järk-järgult välja kujuneva enesetsensuuriga. Ei ühegi teadusliku ega ka populaarteadusliku töö avaldamine polnud võimalik väljaspool ideoloogiliselt “õiget” raamistikku. Kadusid ka diletantlikud (alternatiivsed) käsitlused, sest nii kooliõpikud kui ka ajaloo ülevaateosed (isegi kodu-uurimuslikud väljaanded) olid allutatud

n-õ teaduslikule retsenseerimisele – viimased aga mõistagi ideoloogilisele kontrollile. Oli ainult üks õige ajalugu ja selle põhiraamistik oli kirja pandud marksismi klassikute teostes.

Üheks väga oluliseks suunaks eesti arheoloogias kujunes 1950ndatel etnilise ajaloo uurimine. Etnilistele küsimustele oli varemgi teatud tähelepanu pööratud, eriti seoses Eesti ajaloo üldkäsituse koostamisega 1930. aastatel (EA I, 1935). Nüüd võeti teema H. Moora eestvedamisel uuesti üles, milleks oli arvatavasti mitmeid põhjusi. Esiteks oli Moora ise olnud võimude surve all sunnitud 1949. a kritiseerima teravalt mainitud Eesti ajaloo väljaannet ning nüüd olukord lausa nõudis uue, seekord siis “marksistliku” kontseptsiooni esitamist. Teiseks oli vahepeal avanenud juurdepääs Vene alade (st idapoolsete soome-ugri rahvaste) arheoloogilisele ainesele, mis võimaldas etnilise ajaloo probleeme senisest märksa põhjalikumalt käsitleda. Kolmandaks võib etnilise ajaloo, s.o oma rahva võimalikult sügavale ulatuvate juurte uurimise taga näha varjatud taotlust anda teaduslik põhjendus eestlaste igipõlisele õigusele elada omal maal, mis muutunud poliitilises olukorras (okupatsioon ja küüditamised) ei pruukinud enam üldse olla nii enesestmõistetav. Selles mõttes võib etnogeneesi uurimise puhul kõnelda tänapäeva ideoloogilise võitluse kandmisest teaduse tegevusväljale. Sealjuures peamised oponendid, kellega tuli arvestada, ei töötanud mitte teadus-, vaid ideoloogiaasutustes ja tsensorikohtadel – seetõttu tuli kirjutada aktsepteeritaval moel ja öelda vajalikke asju, kui tarvis, ka ridade vahel.

Metodoloogiliselt lähtus see suund arheoloogiliste kultuuride võrdsustamisest minevikus elanud ning etniliselt määratletud kooslustega, püüdes retrospektiivselt jälgida tänapäevaste rahvaste juuri nii kaugele minevikus kui võimalik. Oma põhiolemuselt oli tegu samalaadse käsitlusviisiga, mis sajandi algupoolel iseloomustas ka G. Kossinna ja V. G. Childe'i töid. Käsitlusviis oli küll *multidistsiplinaarne*, st kaasa olid haaratud erinevad teadusharud, nagu keeleteadus, antropoloogia, etnograafia ja folkloristika, kuid kogu probleemi *interdistsiplinaarse* analüüsi tase jäi tagasihoidlikuks. Peaaegu täielikult puudus teoreetiline analüüs arheoloogilise kultuuri ja selle võimaliku etnilise tähenduse kohta. Oma programmilises artiklis kutsus Moora (1956) küll üles olema ettevaatlik kultuuri ja keele arenguetappide võrdluses, kuid võrd need arenevad erineva kiirusega ja erinevate mõjutegurite tulemusel. Tema järgi võis etniliste rühmadega võrrelda ainult selliseid arheoloogilisi kultuure, mis erinesid üksteisest märgatavalt (nt piir lõuna- ja põhjapoolse Ida-Baltikumi vahel rooma rauaajal, mis tuli esile nii kalmevormide kui ka leiumaterjali iseloomus). Moora oli veendunud, et sugugi mitte kõik kultuurimuutused ei pea kajastama keelemuutusi ja järelikult ka muutusi vastava rahvastiku etnilises koostises. Tuleb siiski märkida, et seesugune lähenemisviis ei erinenud oluliselt Kossinna omast, kes ju samuti rõhutas mitte lihtsaid ja nõrku, vaid teravalt esile tulevaid kultuurierinevusi. Paljudes hilisemates etnilise ajaloo käsitlustes nii Eestis kui ka mujal Baltikumis ja Venemaal puuduvad aga seesugused arutlused täiesti.

Tolleaegsete ettekujutuste järgi (vt EREA, 1956) oli Ida-Baltikum algselt (st pärast jääaega) asustatud proto-euroopiidse rahvastikuga. Soome-ugri keeli kõnelevad hõimud olevat saanud Baltimaale koos tüüpilise kammkeraamika levikuga idast u 5000 aastat tagasi, kusjuures balti rahvaste esivanemad arvati olevat saanud siia hiljem, koos nõorkeraamika kultuuriga. See oli sama seisukoht, milleni Moora oli jõudnud juba 1935. a üldkäsitluses. Järgnevatel sajanditel olevat leidnud aset teatav segunemine, mille tulemusena võivat alates I aastatuhandest eKr jälgida kahe erineva etnilise rühmituse kujunemist: Eestis ja Põhja-Lätis olid selleks eesti ja liivi hõimud, mujal Lätis ja Leedus aga balti hõimud. Kummalgi rühmitusel olid erinevat tüüpi kalmed ning küllaltki erinev materiaalne kultuur; seesugused erinevused süvenesid järgnevatel perioodidel.

On huvitav märkida, et ülalmainitud teooria autorid ei arvestanud üldse ühe teistsuguse arusaamaga soome-ugrilaste etnilisest ajaloost. Juba 1948. a oli Indreko avaldanud artikli, kus ta rõhutas, et soome-ugrilaste juured peituvad Euroopa paleoliitikumi keskuses välja kujunenud kultuuri varaseimates kihtides (Indreko 1948b). Järelikult jõudsid soome-ugrilased Läänemere kallastele mitte keskneoliitikumis ida poolt tulles, vaid tunduvalt varem, taanduva mandrijää kannul lõunast ja edelast. Teiste sõnadega, soome-ugrilased olid idapoolse Baltikumi esmaasukad ning mingit hilisemat (massilist) sisserännet ida poolt pole toimunud. Indreko eksiilis avaldatud tööde mitteamestamisel olid kindlasti poliitilised põhjused, mis

1950. aastatel Eestis valitsesid. Moora ja teiste loodud teooria (EREA, 1956) muutus aga järgnevatks 40 aastaks “ametlikuks ja puutumatuks” ning see oli arvatavasti tingitud autorite nii teaduslikust kui ka administratiivsest mõjuvõimust tollases teaduses (lähemalt vt Lang 2001).

Arheoloogia 1960.–1980. aastatel

Arheoloogid, asutused ja välitööd

Vaatlusalusel perioodil oli arheoloogiline uurimistöö endiselt koondunud ühte keskusesse – Ajaloo Instituuti Tallinnas. 1971. a loodi senise arheoloogiasektori kõrvale uus struktuuriüksus – fondide sektor (asutaja ja pikaajaline juhataja Jüri Selirand), mille põhiülesandeks sai muuseumikogude korraldamine ning esiaja püsiekspositsiooni ettevalmistamine. Selleks leiti sobivad majad Tallinna vanalinnas praegusel Rüütli tänaval, remonditi need ning seejärel viidi sinna kõik arheoloogilised kollektsioonid, mis seni olid paiknenud täiesti ebakohastes tingimustes. Hiljem, 1986. a, loodi veel üks struktuuriüksus – geoarheoloogia ja muinastehnoloogia labor (asutaja ning juht Aarend-Mihkel Rõuk; 1943–1997), mille ülesandeks sai muistse looduskeskkonna ja tehnoloogia uurimine interdistsiplinaarselt, st erinevaid loodusteaduslikke meetodeid kasutades.

Arheoloogide kaader täienes tasapisi, ent järjekindlalt, jõudes 1980. aastate alguses juba veerandsaja piirini (vt Lang 2000c, joonis). Kuigi Tartu Ülikoolis oli arheoloogia õpetamine eraldi distsipliinina lõpetatud, töötas seal õppejõuna (algul lektori, hiljem dotsendina) siiski üks arheoloog – Vilma Trummal, kelle juures oli mõningatel üliõpilastel võimalik õppida arheoloogiat nn eriprogrammi alusel. Sellesse õppetöösse olid kaasatud ka mõned Ajaloo Instituudis töötavad arheoloogid (L. Jaanits, E. Tõnisson ja V. Lõugas). Kuna Ajaloo Instituut ei suutnud pakkuda tööd kõikidele ülikooli lõpetanud arheoloogidele, siis hakkas järk-järgult tekkima teisigi asutusi, kus võis tegeleda arheoloogiaga. Eeskätt tuleb siin nimetada Eesti Ajaloomuuseumi (Mati Mandel), Tallinna Linnamuuseumi (Kaupo Deemant) ning Kultuuriministeeriumi juures loodud Muuseumide ja Kultuurimälestiste Teaduslik-Metoodilise Nõukogu arheoloogiamälestiste sektorit (Ants Kraut).

Need olid meie professionaalse arheoloogia teise põlvkonna tegutsemisaastad. Osaliselt jätkus juba eelmisel perioodil sõnastatud uurimistemaatika viljelemine: selleks oli neoliitikum (L. Jaanits) ning keskmine ja noorem rauaaeg (Saaremaa ja Muhu – Aita Kustin (1930–1970), liivi muistised – Evald Tõnisson (1928–2001) ja Mandri-Eesti kalmed – J. Selirand). Uute teemadena lisandusid varane metalliaeg (Vello Lõugas; 1937–1998), Kagu-Eesti vanem rauaaeg (Silvia Laul), Kagu-Eesti keskmine rauaaeg (sh kääbaste problemaatika) (Mare Aun) ning uuesti mesoliitikum (Kaarel Jaanits). Uurimismeetodid ning küsimuseasetused jäid nende teemade puhul põhijoontes siiski samasugusteks nagu varem. 1980. aastatel tööle asunud noorema põlvkonna arheoloogide teemaasetused mõnevõrra muutusid. Nii hakati uurima mõningaid mikrorajoone läbi paljude esiajalooliste perioodide (Toomas Tamla, Ain Lavi, Valter Lang), vajapäraseid muistiseid Kirde-Eestis (Priit Ligi; 1958–1994), keskaegsete külakalmistute problemaatikat (Heiki Valk), muinastehnoloogiat (Jüri Peets), muinas- ja keskaegset relvastust (M. Mandel, Ain Mäesalu) jms. Lisaks arheoloogidele töötasid Ajaloo Instituudis ka antropoloogid Karin Mark (1922–1999), Leiu Heapost ja Galina Sarap (1940–1993), kelle tööd otseselt või kaudselt olid seotud ajalooliste ja esiajalooliste populatsioonide uurimisega.¹⁵ Ajajärgu lõpu poole suurenes üha enam ka loodusteaduslike meetodite kasutamine muinaskeskkonna muutuste uurimisel (A.-M. Rõuk, Tanel Moora jt), milleks muidugi kaasati ka teiste instituutide töötajaid.¹⁶

¹⁵ Antropoloogia-alaseid uurimistöid käesolevas artiklis ei käsitleta; ülevaade nende tööde kohta on esitatud: Mark *et al.* 1994.

¹⁶ Nonde aastate interdistsiplinaarsete uuringute kohta vt lähemalt: LMEA, 1988; Kriiska & Lõugas, käesolev kogumik.

Välitööde osas vajavad siinkohal rõhutamist kaks olulist suunda. Neist esimene on seotud kolmanda ülemaalse kinnismuististe registreerimisega, mis algas 1970. aastatel Lõugase eestvedamisel. Seekord seati eesmärgiks, et erialase ettevalmistuse saanud arheoloogid käivad ise läbi kogu maa ja võtavad arvele kõik vähegi säilinud muistised. Alustati nendest piirkondadest, mis olid jäämas ette ehitustegevusele või ekstensiivsele maaparandusele (peamiselt Kirde- ja Põhja-Eesti). Töö käigus avastati ja päästeti teadusele tuhandeid uusi muistiseid, eriti asulakohti, kalmeid ja lohukive (vt Tvauri, käesolev kogumik, c). Teine välitööde rubriik hõlmas avariikaevamisi. Seoses linnade (eriti Tallinna) laienemise, maavarade kaevandamise hoogustumise ning kolhooside maaparanduse aktiveerumisega sattus järjest rohkem muistiseid ohtu ning vastavalt küllalt efektiivsele muinsuskaitseadusele tuli need eelnevalt läbi kaevata. Päästekaevamised moodustasid 1970.–1980. aastatel kõige suurema osa meie arheoloogide tööst, mis jättis vähe aega ja võimalusi tegeleda teoreetilise uurimisega. Näitena võib siinkohal mainida suuremahulisi päästekaevamisi Olustvere, Lehmja ja Uderna asulakohal ning Vao, Iru, Rebala ja Jõelähtme kalmerühmadel. Nende kaevamistega kogutud tohutut leiumaterjali hulka analüüsida ja teaduslikku käibesse tuua reeglina ei õnnestunud.

Uusarheoloogia Eestis?

Et olid 1960. ja 1970. aastad, mil Põhja-Ameerikas ja mitmel pool Lääne-Euroopas rajas endale teed nn uusarheoloogia (*New Archaeology*), siis tekib küsimus, kuivõrd ja kas üldse kajastus see kõik tollases Eestis. Siin peab muidugi arvestama seda, et (1) raudse eesriide tõttu ei oldud eriti hästi kursis sellega, mis mujal toimus, (2) ortodoksne marksism ja ideoloogiline kontroll ei võimaldanud väga palju teooriaga eksperimenteerida, (3) paljudki uusarheoloogia elemendid, mis olid uudsed anglo-ameerika maades, olid Eestis nagu mujalgi Mandri-Euroopas tuntud ja praktiseeritavad juba varem. Eeskätt väärib siinkohal rõhutamist loodusteaduslike meetodite kasutamine muistse keskkonna tundmaõppimisel. Kindel võib olla selles, et sõna “uusarheoloogia” meil avalikus kirjasõnas ei esinenud. Vastavaid meetodeid kasutati või vähemalt üritati kasutada aga küll. Väga uusarheoloogialikult ja pikaajalist protsessi rõhutavalt kõlab näiteks Seliranna 1977. a sõnastatud ülesanne:

...arheoloogide ülesandeks on selgitada inimühiskonna ja loodusliku keskkonna vastastikuseid mõjutusi ajaloolises perspektiivis, koguda uusi andmeid selle kohta, kuidas inimese tegevus on mõjustanud looduslike tingimuste kujunemist aegade jooksul. (Selirand 1977, 72)

Selliselt sõnastatud eesmärgiga kompleksseid uurimistöid viidigi alates 1970ndate keskpaigast läbi mitmes mikrorajoonis Põhja- ja Lääne-Eestis (Rebala, Toolse, Ida-Saaremaa), peamiselt V. Lõugase ning T. Moora juhtimisel. Huvitavaks eripäraks on see, et kui uusarheoloogidel oli määravaks jõuks keskkonna areng (millega kultuur pidi kohanema), siis siinmail rõhutati hoopis inimeste aktiivset rolli keskkonna muutmisel:

... muististe uurimine ja seostamine loodusliku keskkonnaga võib anda palju uusi andmeid sellest, kuidas inimtegevus aja jooksul on muutnud ümbritsevat looduslikku keskkonda; viimane aitab paremini mõista, milliseid tagajärgi toob kaasa loodusliku keskkonna muutmine. (Selirand 1977, 73)

Sellest tsitaadist vaatab meile tegelikult vastu varjatud võitlus nõukogudeaegse mentaliteediga, mis väljendus nõukogude sordiaretaja I. Mitšurini tuntud fraasis: “Me ei oota looduselt armuande, me võtame need ise”. Sotsiaalne kontekst on muidugi selge: suurelt jaolt toimusid intensiivsed arheoloogilised uurimistööd just avariipiirkondades, kus uusehitiste, maardlate või lihtsalt maaparandusega ähvardati hävitada terveid küllaltki hästi oma ajaloolise ja esiajaloolise pitseri säilitanud maastikke. Paraku ei jõutud sellel paljulubaval teoreetilisel

suunal märkimisväärsete üldistavate töödeni, kuigi nii mõneski ülevaateteoses võib tunda selle tugevat mõju.¹⁷

Lisaks looduskeskkonna interdistsiplinaarsele uurimisele, mis siinmail oli levinud juba arheoloogia lapseest alates, võib märgata teatud tõmmet ka statistilise meetodi suunas. Nii viisid V. Lõugas ja K. Jaanits 1970ndate algul läbi n-õ eksperimendi matemaatiliste meetodite ja elektronarvutustehnika kasutamiseks arheoloogiliste leidude süstematiseerimisel. Mingi konkreetse ja käegakatsutava tulemuseni tollal siiski ei jõutud ning edaspidi uurijate huvi selliste küsimuste vastu rauges.¹⁸

Aja vaimuga käis kaasas ka arheoloogiakeskuse väljaehitamine Tallinnas praegusel Rütli tänaval, millega seoses kavandati mitmete laboratooriumide rajamine (lisaks tavapärasele konserveerimis-restaureerimislaborile ka metallograafiakabinet, spektraalanalüüside kabinet, paleobotaanika kabinet, mullateaduse kabinet, petrograafiakabinet, foto-, kino- ja röntgenikabinet). Ambitsioonikat plaani täies mahus siiski ellu viia ei õnnestunud. Suund täppisteaduslike meetodite suuremale rakendamisele arheoloogias on aga ilmne.

Võime kokkuvõttes tõdeda, et kuigi uusarheoloogiat nimepidi kuskil ei mainitud, olid nii mõnedki selle meetodid Eestis tuntud. Palju sõltus siin arheoloogide isiklikest kontaktidest välismaailmaga ning nende huvitatusest oma uurimistööd uuele tasemele tõsta. Näiteks radiosüsiniku dateeringute kalibreerimine jõudis küll väga kiiresti rauaaja uurijateni (kus sellest väga palju kasu ei olnud), ent jäi kuni 1990ndate alguseni täiesti võõraks kiviaja uurimises, millest tekkisid suured kronoloogilised arusaamatused. Paraku ei jõutud teooria edasiarendamiseni ja sellekohaste üldistavate tööde avaldamiseni; valitsenud tsensuuri tõttu olekski see ehk olnud keeruline.

“Eesti esiajalugu” ja teised uurimused

Üldises uurimistöös jätkati kõnealustel aastakümnetel suurtes joontes neidsamu radu, mis olid olnud omased ka meie arheoloogide eelmisele põlvkonnale 1950ndatel. Iseloomustamaks arheoloogiliste uurimistööde detailsemaid suundumisi, tuleb eelkõige vaadelda kaitstud väitekirju, milliseid 1960.–1970. aastatest on kokku kuus.¹⁹ Neist varaseim on A. Kustini mahukas uurimus Saaremaa ja Muhu muististest, mis võttis esmakordselt kokku meie saarte väga rikkaliku ja mitmeski mõttes omapärase arheoloogilise pärandi 11.–13. sajandist (Kustin 1962a). Juba mõne aasta pärast (1965) lisandus sellele Seliranna käsitus sama perioodi matmiskommetest Eesti mandril, mis hiljem avaldati ka omaette monograafiana (Selirand 1974). Ka järgmine väitekirj tuli hilisrauaaja kohta – sedapuhku Koiva liivlaste (Läti) materiaalsest kultuurist (Tõnisson 1968; trükituna 1974). Sellega olid II aastatuhande algussajandid tõusnud suhteliselt lühikese ajaga üheks paremini uuritud perioodiks, mis on tähelepanuväärne seetõttu, et seni puudusid meil selle aja kohta monograafilised uuringud peaaegu täiesti (vt Mäesalu & Valk, käesolev kogumik). Ent ka varasemate perioodide analüüs edenes jõudsalt: 1970. a kaitstud väitekirjaga tõstis Lõugas Eesti pronksi- ja eelrooma rauaaja (varase metalliaja) uurimuse kvalitatiivselt uuele astmele, sest ka selle ajastu kohta puudusid varem terviklikud ja üldistavad käsitlused. 1974. a lisandus uurimus Kagu-Eesti rooma rauaaja

¹⁷ Vt nt “Eesti talurahva ajalugu” (ETRA, 1992), mis koostati juba 1980. aastate algul ja kus on väga põhjalikult analüüsitud nii looduskeskkonna (taimestik, mullastik, kliima jne) mõju viljelusmajanduse väljakujunemisele kui ka vastupidi, varase ekstensiivse maaviljeluse laastavat mõju keskkonnale (loopealsete üleekspluateerimise näitel).

¹⁸ Siiski kasutati statistilisi meetodeid ka K. Jaanitsa 1989. a valminud kandidaativäitekirjas Kunda kultuuri asulate tulekiviinventari kohta (Jaanits 1989).

¹⁹ Vastavalt nõukogude teaduskorraldusele jagunesid väitekirjad kaheks: kandidaadi- ja doktoriväitekirjadeks. Tollased kandidaaditööd, mis ideaalis pidid valmima kolmeaastase aspirantuuri käigus (pärast viit aastat ülikooliõpinguid), tegelikult aga palju rohkem aega võtsid, on oma tasemelt ja mahult täiesti võrreldavad tänaste doktoritöödega. Nõukogudeaegsed doktoritööd, vähemalt arheoloogias, kirjutati tavaliselt pärast aastakümnete pikkust (väli)tööd. Kõik vaadeldaval ajavahemikul kaitstud väitekirjad Eestis olid kandidaaditööd; esimese doktorikraadi pärast M. Schmiedehelmi (1955) kaitses E. Tõnisson (1988a).

kohta, mis oli esmakordne kokkuvõtte selle piirkonna kohta; ümbertöötatuna ja mõningate täiendustega ilmus see töö veerand sajandit hiljem (Laul 2001). Ka Auna väitekiri käsitles Kagu-Eestit, sedapuhku küll hilisemat perioodi, s.o keskmist rauaaega (Aun 1979; trükituna 1992).

Kokkuvõtvalt üldistades võib öelda, et kõik need uurimused andsid suure panuse vastavate perioodide või piirkondade detailsemaks tundmiseks. Lisaks varem kogunenud leidudele tõid nad teaduslikku käibesse ka rohkesti uut arheoloogilist materjali, mis oli kogutud autorite endi pikaajalise välitööga. Ka teoreetilises plaanis võib neid kõiki võtta ühise nimetaja alla – selleks oli *ortodokse marksismi ja loodusteaduslike meetoditega miksitud kultuuriajalooline arheoloogia*. Nii nagu palju aastakümneid varem, olid endiselt huviorbiidis muististe ja leidude kronoloogia, tüpoloogia, levikuareaalid, kultuuriajaloolised võrdlused jms. Kuid Eesti arheoloogiale iseloomulikult vaadeldi arheoloogilist materjali tihedas seoses looduskeskkonna ja majanduse arenguga (eriti V. Lõugase ja T. Moora töödes), samas siiski erilist tähelepanu pööramata nende seoste tähenduse ja tõlgenduste teoreetilisele põhjendusele. Nii palju, kui oli tarvis käsitleda ühiskonna ja majanduse arengut, jäädigi aga paratamatult marksistliku ühiskonnateooria ja selle formatsiooniõpetuse kammitsaisse.

Siinjuures ei saa märkimata jätta huvipakkuvat tendentsi Eesti muinasühiskonna arengutaseme ümberhindamisel. Nagu ülalpool mainitud, paigutati meie arheoloogide 1950. aastate töödes klassiühiskonna algete kujunemine keskmisse rauaaega, samas kui nooremat rauaaega vaadeldi feodaalkorra esimese järguna ehk varafeodaalsete suhete kujunemise ajana. 1960. aastatel, kui poliitilised olud Nõukogude Liidus muutusid teadusliku debati tärgamiseks mõnevõrra vabamaks, püstitasid H. Moora ja ajaloolane Herbert Ligi teesi selle kohta, et nooremal rauaajal võib Eesti puhul rääkida kõige rohkem varafeodaalsete suhete tärgamisest ning mõõdukast sotsiaalsest ja varanduslikust diferentseerumisest, kuid mitte varafeodaalset ühiskonnakorraldusest kui sellisest (vt Moora & Ligi 1970). Hiljem hakkasid seesugusest skeemist kinni pidama teisedki arheoloogid ja ajaloolased. Priit Ligi (1995a, 189) hinnangul tuleb selle suunamuutuse taga näha kahte ideoloogilist tegurit. Esiteks poliitiline taust, sest selle sammuga püüti Eesti noorema rauaaja ühiskond muuta võimalikult erinevaks Vana-Vene riigi omast ning seega vaidlustada Eesti ala kuulumine viimase koosseisu. Teiseks rahvusromantilise ideoloogia mõju, kuna see muutus võimaldas sõja-eelse “rahvusliku võrdsuse” idee (egalitaarne talupojaühiskond) märkamatu taaselustamist meie muinasühiskonna käsituses. Lisada võib ka kolmanda teguri, s.o positivistliku metodoloogia tugevad traditsioonid Eesti arheoloogia- ja ajalooalal. Selle pöörde paratamatuks tagajärjeks kujunes aga arusaam, et Eesti muistne ühiskond oli oma arengus tuntavalt maha jäänud ida-, lõuna- ja läänenaabritest. Mõne ajaloolase ettekujutuses sarnanes muinasaja lõpu ühiskond Eestis lausa Tacituse-aegse germaanlaste omaga (ETRA, 1992, 116 jj). Sellega oli tõlgenduste ring täis saanud ja jõutud uuesti baltisaksa ajalookäsituse sajandivanustele seisukohtadele eestlaste esivanemate primitiivsusest ja arengutaseme mahajäämusest.

1970. aastate lõppu ja 1980. aastaid iseloomustab arheoloogia-alaste väitekirjade valmimise ja muude publikatsioonide osas teatud seisak, eriti kui võrrelda seda varasema ja hilisema aastakümnega (vt Lang 2000c). Oluline põhjus, miks see nii kujunes, seisnes arheoloogiliste päästekaevamiste järsult suurenenud mahus, mis ei jätnud piisavalt aega sisuliseks uurimistööks. Siiski tehti just tollel ajal ära märkimisväärne eeltöö selleks, et 1980. aastate lõpul ja eriti 1990. aastatel see kriis ületada.

Eesti professionaalse arheoloogia teise põlvkonna tippsaavutuseks jääb koguteos “Eesti esiajalugu” (Jaanits *et al.* 1982), mille käsikiri valmis juba 1970ndate keskpaiku. Selle töö kirjutamisel saadi tugineda värskele, eelmise aastakümne jooksul koostatud monograafilistele uurimustele Eesti varasest metalliajast (Lõugas 1970a), rooma rauaajast (Laul 1974) ja hilisrauaaja matmiskommetest (Kustin 1962a; Selirand 1974). Oma iseloomult kuulub see teos selgelt kultuuriajaloolise arheoloogia valda, olles ajastule vastavalt rüütatud marksistlikku teooriasse (ehkki vähemal määral kui näiteks 1940.–1950. aastate tööd). Töö on põhiosas kirjeldav, st antakse perioodide ja kultuuride kaupa kronoloogiline ja kultuuriajalooline ülevaade muististest ja leidudest, muististe levikust, aga samuti looduskeskkonna arengust (eriti seoses vanemate perioodidega), majandusest, asustusest. Sellise materjali esituse ja süstematiseerimise poolest on “Eesti esiajalugu” väga hea. Materjali

tõlgendusega seotud probleemide üle aga ei arutata üldse – lihtsalt tõlgendatakse, enamasti n-ö terve mõistuse vaatevinklist. Marksistlik teooria on taustaks eriti ühiskonna ja majanduse analüüsis; etniliste küsimuste valgustamisel lähtutakse 1950. aastate tasemest (tehes teatud korrektiive nt pikk-käabaste osas), mis teatavasti polnud muud, kui Kossinna teooria edasiarendus ja kohandus Eesti oludele.

Kokkuvõte

Eesti arheoloogiateadus on oma 140-aastase ajaloo jooksul läbi teinud mitmeid arengufaase. See algas pärast pikemat muinsusharrastuslikku proloogi (mil teadusest sõna otseses mõttes veel kõnelda ei saa) Tartu Ülikoolis mitme teise teadusala professori kõrvalharrastusena 1860. aastatel. Hoolimata sellest, et tegu oli esialgu n-ö hobiga, võtsid nii C. Grewingk kui R. Hausmann tõsiste teadusmeestena ka oma hobi tõsiselt – nende tööd olid tolle aja kontekstis kahtlemata teaduslikud ja vastasid oma tasemelt igati nõuetele, mis siis teadusele esitati. Eesti esimeste arheoloogide baltisaksa päritolu ei saa kuidagi takistada meid tänapäeval kõrgelt hindamast nende väärikat panust oma (ja meie) kodumaa kaugema mineviku uurimisse. Sama kõrgelt tuleb hinnata J. Jungi teeneid esimese ülemaalse kinnismuististe registreerimise läbiviimisel.

Eesti arheoloogia institutsionaliseerus varem kui teistes Balti naaberriikides, juba 1920. aastal. Professor A. M. Tallgreni juhtimisel Tartu Ülikoolis rajatud arheoloogia õppetool, kabinet ja muuseum kujunesid järgmiseks 30 aastaks meie arheoloogilise uurimistöö keskuseks. Pärast maailma- ja vabadussõjast põhjustatud ligi kümneaastast vaikelu tõusis arheoloogiline uurimistöö taas jalule ja jõudis 1930. aastateks uuesti tollasele rahvusvahelisele tasemele. Mõnes suhtes, näiteks suurema interdistsiplinaarsuse osas, seda keskmist taset isegi ületati. Tõsist tööd tehti muististe registreerimise ja arheoloogiamälestiste kaitse vallas, samuti kaevamismetoodika pideval täiustamisel. Uurimistööde teoreetiline põhi oli küll ajastule iseloomulikult kultuuriajalooline, kuid seda muutis värvikamaks loodusteaduslike meetodite tihe kasutamine.

Tõsise hoobi arheoloogia edenemisele andsid nõukogudeaegsed ümberkorraldused, mille käigus õppetool suleti ning edasine uurimistöö viidi üle Ajaloo Instituuti, mis peagi koliti Tallinnasse. Nii nagu kogu teadus, allutati ka arheoloogia marksistlikule ühiskonnateooriale ja tsensuurile. Ilmselt ei ole õige käsitleda ortodoksse marksismi sissetoomist ainult negatiivses võtmes, milleks selle dogmaatilisus ja ideoloogiline kallutatus rohkesti võimalust pakub – muutuse positiivsem külg peitub selles, et see aitas muistset ühiskonda ette kujutada dünaamilisemana, sotsiaalselt mobiilsemana, ning ühtlasi otsida vastuseid küsimustele ühiskonna arengu allhoovuste kohta. Vastavalt sellele, kuidas arheoloogid toibusid tehtud ümberkorraldustest ja harjusid uute oludega, jõuti peagi ka uute tulemusteni; muuhulgas ja mõneti paradoksaalsel moel jõuti ka selleni, et hoolimata kohustuslikust marksistlikust rüüst säilitasid uurimistööd oma endise kultuuriajaloolise sisu ja käsitlusviisi. See oli nõukogude poliitilises ruumis viljeletud nn järel-eesti arheoloogia. 1950. aastate keskpaika võibki käsitleda sõjajärgse kriisi ületamise ja uuele tasemele jõudmisena. Oluline roll selles saavutuses kuulub kahtlemata H. Moora juhtivale tegevusele.

Järgnenud aastakümneid iseloomustab aktiivne uurimistöö nende perioodide või piirkondade kallal, mis seni olid jäänud tagaplaanile; nende teemade kohta kaitsti terve rida väitekirju. Range ideoloogilise kontrolli tingimustes tammus aga teooria ja metodoloogia paigal, millegi põhimõtteliselt uuega välja tulla ei olnud võimalik. Väljakaevamiste hulk ja maht jäid esialgu küll suhteliselt tagasihoidlikuks, kuid alates 1960. aastate lõpust hakkas see kiiresti kasvama, seda järjest enam just rahvamajanduse arengule ette jäänud objektide päästekaevamiste tõttu. Viimased kasvasid eriti mahukaks 1970ndate lõpul ja 1980. aastatel, nii et arheoloogide aeg kulus põhiliselt väljakaevamistele, kuid kogutud rikkalikku ainet läbi töötada ja teaduslikku käibesse tuua ei jõutud. Sisulise uurimistöö kulminatsioon langeb 1960. aastate teise poolde ja 1970. aastate algusesse, selle tulemused on kokku võetud soliidses koguteoses “Eesti esiajalugu”. Seevastu 1980. aastaid võib vaadelda teatud stagnatsioonina, mis ületati alles sama kümnendi lõpul ja järgmise algul.